

of dealing with recalcitrant cities, such as was the case of Capua (Livius, 31.31.14-15). The deportations served at the same time as a way of punishing and resocializing the recalcitrant. Fernando Martín (Barcelona University) examines the plethora of Latin terms related to exile (*exilium*, *expulsio*, *relegatio*, *iectio*, *extorris*). María Victoria Escribano (Zaragoza University) turns to heretic exile in the fourth century AD, the harshest punishment against heresy.

Migrations have been characteristic of human behavior for thousands of years and indeed the whole human experience is linked to settlement spreading to new areas. This process dates back to the early hominids and the ancient world has witnessed such processes in several historical contexts. There were movements related to economic and social factors, as there were also political underpinnings. Social theory, in the last three decades, has shown the limitation of normative interpretive models, with their emphasis on homogeneity and social cohesion. It has been stressed that societies are always heterogeneous, with conflicting and competing social groups and stands. The ancient world was no exception and migrations and cultural contacts were both the cause and the result of diversity in social life. Phoenicians and Greeks, Romans and Celts, different ancient societies were always prone to expelling people but were also able to create mechanisms for the incorporation of new migration waves. All over the Mediterranean, from the early historic period, there has been a series of migrations, producing renewed social realities. It is probably no coincidence the fact that such a pluralistic subject and such a variety of standpoints has resulted in a volume published in the first years of the new century. Several authors spell clearly that recent migration issues are at the heart of the renewed interest on migration in the ancient world. The growing diversity in modern societies, related to official UNESCO's motto for the protection of cultural diversity, are also indirectly related to the volume. The reading of this most invaluable book is thus a pledge for a pluralist understanding of both the ancient and the modern worlds.

Pedro Paulo A. Funari

CELA ESPÍN, X. i REVILLA CALVO, V. *La transició del municipium d'Illuro a Alarona (Mataró). Cultura material i transformacions d'un espai urbà entre els segles v i vii dC.*, Annexos de Jaume Buxeda i Garrigós i Miquel Àngel Cau Ontiveros; Mariana Pérez-Sala i Rodés; Eva Orri Terrado i Alicia Estrada Martín, *Laietania* 15, 2004.

Aquest llibre reuneix un estudi arqueològic extraordinàriament acurat referit a tot un seguit d'actuacions detectades a partir del registre arqueològic, que caracteritzen l'espai urbà de l'antiga *Illuro* durant el període de l'Antiguitat tardana. S'hi estudia amb molt deteniment cadascuna de les accions detectades —així com tot el mobiliari ceràmic relacio-

nat— amb la finalitat de situar-les correctament en el temps, però també per entendre, a través de la cultura material, la dinàmica que pren la ciutat a les darreries de l'Antiguitat; per a poder intuir, més que saber, quina societat es desenvolupa darrere d'aquests contenidors plens de productes alimentaris arribats d'un ultramar llunyà i alhora molt proper; una societat capaç de respondre a l'estímul exterior amb una producció pròpia que competirà o substituirà una gran part de la que ve de fora. El conjunt d'informacions arqueològiques permet els autors d'intentar refer una imatge de la ciutat en l'època en qüestió.

Diferents treballs arqueològics efectuats en l'espai que ocuparia el *cardo maximus* de l'antiga *Iluro* han permès de documentar un seguit d'accions que sembla que formen part —malgrat la seva formació independent— d'una mateixa actuació que, pel seu abast, hauríem de considerar com una veritable transformació d'una part de la ciutat. Per regla general, es tracta d'abocaments homogenis de terra i material de rebuig —dit amb paraules dels autors del treball— que tenen per objectiu terraplenar el sector, colguen tot el que troben al pas i afecten tant espais públics com privats.

El terraplenament arriba a tenir, en determinats llocs, un metre de potència i, malgrat que ens pugui semblar excepcional, aquests tipus d'actuacions són, ben al contrari, molt conegudes a les antigues fundacions romanes del nostre entorn immediat, en el període que ens ocupa. Sabem detectar i descriure aquest fenomen, però difícilment el podem explicar, en gran part, segurament, perquè en molts casos no hem sabut trobar —o simplement no s'han conservat— les actuacions que s'han dut a terme posteriorment sobre el nou solar i que haurien de justificar el terraplenament efectuat. A l'antiga *Iluro*, són poques les actuacions detectades que es recolzen sobre el terraplenament i en cap cas sembla que siguin fruit d'una nova urbanització a gran escala, la qual cosa no deixa de decebre'ns, vist el que havia succeït prèviament en termes d'esforç humà.

El treball meticulós efectuat sobre aquests abocaments, i sobretot el material arqueològic que s'hi ha trobat, ha permès d'afirmar, d'una banda, que són abocaments de formació ràpida i que, per tant, hi ha una intencionalitat en la seva formació —qui els fa té prevista l'actuació següent, que justifica el terraplenament— i, d'altra banda, malgrat que són abocaments de formació secundària (si no, no trobaríem tant de material ceràmic cronològicament molt reculat en el temps), la ceràmica més recent que hi apareix en tots ens porta a unes cronologies molt ajustades, cosa que permet que els autors diguin que probablement la seva formació, també en tots, és pràcticament contemporània, en termes arqueològics.

Malgrat l'esmentada contemporaneïtat, els autors, molt prudents, descartaran finalment que estiguem davant d'una actuació global programada. Què significava, en aquests moments de la vida de l'antiga *Iluro*, parlar d'una actuació programada? Que era decidida per uns poders polítics que desconeixem? Per una Església encara potser no prou establerta? O simplement que es tractava d'una decisió de la comunitat més o menys organitzada? Creiem que, en el cas de l'antiga *Iluro*, no és descartable una actuació programada per la mateixa comunitat assentada sobre el solar de la ciutat. Potser el terme d'*acció programada* és agosarat, però hi ha un motiu que fa que la comunitat repeteixi sistemàticament

una mateixa acció i que el resultat sigui el terraplenament d'una part important de la superfície de la ciutat. Com a objectiu final? És difícilment creïble que sigui així. En tot cas, com a pas previ per a una nova situació urbana. Hem de recordar, i segurament això ens farà reflexionar, que en aquestes cronologies arqueològiques en ciutats com ara *Tarraco* o *Barcino* trobem actuacions a gran escala molt semblants, encara que en aquests casos sí que són molt probablement els poders públics o la mateixa Església qui les incentiva. Indistintament de qui hi ha al darrere, el que és important és que hi ha unes accions que semblen fetes a gran escala —dins les magnituds urbanes en què ens movem—, que es repeteixen arreu i que, fins fa molt poc temps, desconeixem; que sense cap mena de dubte tenen per objectiu un nou assentament urbà, però que, com hem dit al principi, són difícils d'explicar des d'una perspectiva històrica.

Una part important de l'estudi està dedicat a tot un seguit d'accions que poden anar associades al gran terraplenament, malgrat que tinguin una ubicació topogràfica diferent dins el solar de la ciutat i, en relació amb ell, una certa diferenciació cronològica. Es tracta de la presència de sitges d'emmagatzematge, rases de conreu (?), fosses d'espoli —encara que, en aquest cas, no és gaire clar que ho siguin— i fosses que no afecten estructures constructives. Els negatius sempre estan finalment farcits de deixalles, fet que demostra que hi ha un hàbitat proper. En el cas de les fosses, es creu que van ser fetes per tal de buscar les argiles contingudes en el sòl geològic d'*Iluro*, aptes per a construir amb tovot. Això semblaria, a primera vista, un contrasentit, si tenim en compte que, amb el mateix esforç, es podia aprofitar el material petri utilitzat per a construir la *Iluro* romana i segurament extret, com testimoniarien les possibles fosses d'espoli. Igualment, les restes de marbre presents —procedents dels espolis— podrien estar destinades, segons els autors, a la fabricació de calç, la qual cosa semblaria un fet coherent amb el manteniment d'unes construccions sòlides de pedra lligades amb morter de calç. Però és evident que els temps han canviat i, com passa arreu, exceptuant casos puntuals, torna el tovot —mai no havia desaparegut, però ara segurament hi té un ús massiu— i el fang, com a morter, i curiosament es manté la tradició del morter de calç, però solament per a un determinat tipus d'estructures en què és absolutament imprescindible o en les de caràcter públic. El panorama que ens descriuen els autors és absolutament coherent amb aquell que comencem a conèixer per al món urbà, en el trànsit al món medieval peninsular. Pel que fa a les mateixes fosses, possiblement d'espoli, i sobretot a aquelles que no afecten antigues estructures constructives, ens atreviríem a dir que són per a buscar l'aigua del subsòl. En qualsevol cas, totes aquestes accions testimonien una fase d'habitació sobre l'antiga *Iluro*.

Sembla demostrat arqueològicament que totes les accions relacionades amb la presència de sitges d'emmagatzematge, de possibles rases de conreu, de possibles fosses d'espoli i de fosses que no afecten estructures constructives, en realitat posen en evidència dues fases actives: una, representada per la construcció de sitges i la utilització de sitges i forats diversos al subsòl d'*Iluro* i una altra d'amortització, que també és activa, tal com delaten les deixalles dipositades als negatius amortitzats. Totes dues poden ser el testimoni de més d'una fase d'habitació, ja que la segona fase activa també correspon a una fase

d'habitació; les deixalles que s'hi troben en són testimoni. El més lògic, però, és que les dues fases corresponguin a un sol i ampli horitzó cronològic que comporta dues dinàmiques continuades: construcció de sitges, utilització de sitges, forats diversos al subsòl d'*Iluro*, amortització, construcció de sitges, utilització de sitges, forats diversos al subsòl d'*Iluro*, amortització... I en aquest cas el problema és que el mètode arqueològic no és prou potent com per a distingir cronològicament tot el procés dins d'una mateixa fase. I per a afirmar l'existència de les dues fases esmentades només ens podem basar en les superposicions físiques i en les amortitzacions. Efectivament, al text s'insinua que les sitges poden ser lleugerament anteriors a les fosses; en alguns casos, perquè hi ha una clara superposició de les dues accions; en d'altres, perquè les amortitzacions sembla ser que són anteriors en el cas de les sitges. Malgrat tot, seria molt greu pensar que les fosses tenen diferent data de colgament? Per què cal considerar que aquestes accions pertanyen estrictament a un mateix moment? Finalment, sembla que els autors ho entenen així i diuen: «és més adequat proposar una cronologia àmplia (final segle VI-primer terç del VII) per a aquests contextos». Més endavant recalquen que les fosses no es poden atribuir a un mateix moment cronològic, però sí a la mateixa fase d'habitació. Estem d'acord que això és el més coherent.

Igualment, al llibre s'estudia la necròpolis tardana a l'entorn de Santa Maria, excavada en part per Marià Ribas i, en part, més recentment. Tot el conjunt és molt interessant. Es tracta d'un sector en ple centre urbà, transformat probablement ja d'antic (segle III?) al qual se superposa una segona fase que correspon a la necròpolis. No hi ha gaire acord en la datació; ens movem entre una datació alta de segona meitat del segle V o inici del segle VI i una datació més baixa, a partir del segle VI avançat (les sitges podrien tenir un últim moment d'amortització a final del V o principi del VI). Tenint en compte la situació de la necròpolis, nosaltres som partidaris d'una datació baixa. El sector A, constituït per les tombes trobades per Ribas i un conjunt trobat recentment (12, 13, 14, 15), sense cap mena de dubte, pertany a un espai tancat —un edifici— que només pot ser cultural.

Les necròpolis dins els antics recintes urbans són un fenomen normalment tardà, més que no es pretén en el llibre. En primer lloc, no sembla que hi hagi arguments arqueològics seriosos per a dir que és antic i, en segon, el poc que sabem del tema ens porta sempre a cronologies més avançades en el temps. I, sens dubte, aquestes necròpolis estan relacionades amb un espai de culte. En el cas que ens ocupa —*Iluro*— hauríem de parlar de parròquia. Curiosament, però, estem reproduint esquemes de ciutat episcopal, si tenim present l'església de Sant Martí de Mata i la necròpolis de Ca la Madrona.

Tot i que tenim poques dades, estem davant d'un nucli que continua mantenint una posició central respecte del seu territori, que ara se sustenta més en aspectes productius que administratius, però on l'Església, a poc a poc, va reprement la dinàmica que havia tingut la ciutat clàssica: control ideològic, administratiu i econòmic.

Pel que fa a l'estudi estricte del material ceràmic aparegut, en el llibre es fa un balanç molt prudent d'allò que s'hi ha trobat. S'hi ressalta el problema de la residualitat, se'n qüestiona la pura i simple comparació tipològica, la comparació de situacions per a veure si el comportament de la dinàmica ceramològica d'*Iluro* té alguna semblança amb el que

passa arreu, malgrat que és inevitable establir comparacions amb la seva veïna *Baetulo* i el valor de les cronologies proposades a partir d'uns quants tipus ceràmics.

Dels nivells d'aterrament del *cardo maximus*, dels quals es proposa una cronologia entre final del segle v i el primer terç del vi, en destaquem la identificació i l'estudi de tot un repertori de ceràmiques de cuina que són el reflex d'una «transformació de les pràctiques domèstiques i dels processos de fabricació», en paraules dels autors. Segurament aquest és un procés que comença en aquest moment i madura durant el segle següent. És un canvi ceramològic molt important, que podem veure a molts altres llocs, però que requereix estudis com aquest per a poder-lo apreciar detalladament i treure'n les conclusions oportunes. I també volem destacar un fet puntual i aparentment insignificant, però que la recerca, en un futur immediat, posarà en el seu lloc. Es tracta de la presència, per bé que en quantitats molt petites, d'àmfores ebusitanes; un comerç que ara veiem encara minso, però que durant el segle vi creix considerablement i es fa més significatiu en el moment en què sabem identificar bé els contenidors d'aquesta procedència.

Pel que fa al material que data les fosses, els autors són conscients que presenta una homogeneïtat menor i que cal proposar una datació més àmplia, entre el segle vi avançat i el segle vii. En alguns farciments, hi ha material que correspondria a una situació, podríem dir-ne, lleugerament anterior, del segon i del tercer quart del segle vi. Però cal destacar sobretot la presència de molt poc material contemporani del teòric moment de tancament dels farciments, pel que fa a vaixel·la de taula. Això, segons els autors, pot respondre al fet que, als llocs secundaris, com el present, els arriba el producte per un efecte de redistribució des dels centres principals, en aquest cas *Barcino* o *Tarraco*. En aquest sentit és molt significatiu que les formes més abundants, entre les ARSD, siguin les Hayes 94 i 99A i B, amb una datació final del 550 i, malgrat tot, apareguin als abocadors peces pràcticament senceres, cosa que vol dir que es van fer servir molt més enllà de la seva data final de producció. No es pot descartar que, en bona part, aquesta situació reflecteixi problemes de reposició a partir del circuit comercial. Els autors destaquen l'absència de formes tan comunes com les Hayes 104C i 105, que gairebé no apareixen en els contextos d'*Iluro*. És veritat, i ho acabem de dir, que el repertori estrictament contemporani, pel que fa a la vaixel·la de taula i respecte a la formació dels dipòsits, és molt limitat, però no és una situació nova; passa a molts altres llocs, sense anar més lluny a Badalona o al poblat-monestir d'Es Cap des Port a Fornells (Menorca), llocs on probablement l'intercanvi comercial és molt baix. Però aquí sí que hi arriben exemplars de les Hayes 104C o 105, forma —d'altra banda— de gran difusió. Aquesta pot ser una bona distinció: hi poden arribar els últims productes que fabriquen els tallers africans, però en molt petites quantitats. És igualment preocupant el comportament de les DSP en els contextos que ens ocupen. Aparentment hauríem de parlar de residualitat. Però vist que la situació que es produeix a *Iluro* no representa un cas únic, potser hem de començar a pensar en la seva producció més enllà dels límits cronològics acceptats per tothom fins avui.

Alguns trets característics del que és la comercialització i l'ús de productes ceràmics manufacturats i de contenidors ceràmics són molt significatius i ens han d'ajudar a defi-

nir allò que està passant en aquest espai de la Mediterrània nordoccidental. Pel que fa a les àmfores, n'hi ha pocs tipus, si ens referim als grans contenidors i, altrament, tot un «món» pel que fa als petits contenidors de difícil classificació. El domini africà és similar a aquell que s'observa a Tarragona o València. I pel que fa a ceràmiques comunes, en paraules dels autors: «La impressió és que, en aquest moment avançat, es redueixi el repertori i el percentatge de ceràmiques comunes africanes; aparentment, limitades a algunes gerretes. La demanda seria satisfeta ara per les importacions ebusitanes i per les terrisseries del litoral català que van fabricar un ampli ventall tipològic. Aquesta diversificació de les fonts d'aprovisionament és un dels trets del període». El fet que totes aquestes produccions presentin similituds tipològiques —i possiblement de funció— els fa pensar que és el mercat qui n'exigeix determinats tipus. En tindríem la confirmació en el fet que certs tipus només es donen pràcticament en espais concrets de la Mediterrània nordoccidental. En general, diríem que el que fa aquesta publicació és justament ajudar a confirmar una diversificació general dels productes ceràmics manufacturats i dels contenidors ceràmics; diversificació només trencada pel domini dels grans contenidors africans. Però, a mesura que avancin les investigacions sobre els petits contenidors, probablement aquesta imatge es modificarà força.

Els autors se sorprenen davant de situacions com la que presenta la fossa 1005 del carrer de la Palma, datada dins del primer terç del segle VII, on detecten «una aparent simplificació de la cultura material i més pes de les ceràmiques grolleres en relació amb el conjunt total de ceràmiques». Una situació així, en un moment cronològic de final del segle VI o principi del VII, deu ser perfectament possible. I més quan veiem, cada cop amb més insistència, el sorgiment de produccions locals amb un circuit de distribució segurament molt curt, que complementen i progressivament substitueixen allò que ve de fora. Potser ens esperàriem més una situació d'aquestes característiques en un espai rural i no en un espai urbà, encara que sigui un espai aparentment desestructurat.

Un factor que acostava els nivells d'aterrament del *cardo maximus* i el farciment de les fosses és el de residualitat. En el primer cas, hem d'entendre que es tracta de nivells secundaris, però aquest no és el cas de les fosses, on és menys comprensible. La interpretació que es dona pot ser correcta, tenint en compte que les fosses poden tenir un doble objectiu: poden ser abocadors urbans immediats però, a la vegada, poden ser colgats pel desennunament provinent d'espolis propers.

Cal destacar l'esforç fet per intentar sistematitzar les produccions dites ebusitanes presents a *Iluro* amb l'ajuda del treball arqueomètric de l'ERAUB (Equip de Recerca Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona). Aquest treball s'haurà de tenir molt en compte a l'hora de fer una ordenació general d'aquestes produccions i serà un testimoni important per a determinar la difusió d'aquests materials, coneguda al llevant peninsular, per bé que, després de la seva identificació arqueològica a *Tarraco*, posada en relleu per J.M. Macias fa alguns anys i ara a *Iluro*, podem afirmar que la seva comercialització arribava molt més al nord, potser fins al golf de Lleó, inclusivament. La difusió d'aquesta ceràmica, així com del producte o productes continguts en els petits contenidors, amb un pro-

bable mateix origen, representa la força d'un comerç occidental fins fa ben poc quasi desconegut, que hem de portar a un moment molt avançat, el qual, si volem contextualitzar-lo històricament, hauríem de relacionar amb la presència bizantina a l'extrem occidental de la Mediterrània.

Amb tot, hauríem de començar a considerar aquestes produccions com un dels trets característics de la Mediterrània occidental al final de l'Antiguitat. Un bon exemple en seria el dipòsit de la fossa 1037 del carrer de la Palma, 15, on cal remarcar que en aquest cas la presència de les àmfores de procedència ebusitana està per sobre de les orientals! Juntament amb les esmentades àmfores ebusitanes, hi apareixen vasos amb broc de producció també ebusitana. Es tracta de catorze exemplars d'aquesta procedència que, encara que només representen el 2,5 % de totes les ceràmiques comunes del dipòsit, creiem que és una quantitat elevada. El conjunt es pot datar a partir de la presència de dos exemplars d'ARSD Hayes 109.

Aquest treball, dut a terme conjuntament amb l'ERAUB, ha permès, a la vegada, identificar algunes produccions de tipus regional i local que arqueològicament s'arriben a confondre amb les produccions dites ebusitanes i donar entenent que estem davant d'un món ceramològic nou, que sembla molt complex. Justament, aquest fet dóna peu als autors a reflexionar sobre l'existència de capacitat de resposta d'una societat provincial —marginal?— envers una situació de crisi generalitzada. En aquest sentit, creiem que estem donant una imatge sobredimensionada de la crisi, perquè l'intercanvi continua, perquè els materials d'importació arriben un cop i un altre, i perquè hi ha respostes ràpides i efectives a una nova situació en la dinàmica mediterrània, com ara tot aquest seguit de productes ceràmics tant de consum immediat com per a contenir i transportar diferents productes; la prova és la proliferació de produccions variades regionals i, sobretot, les ebusitanes. Potser les dues proves més evidents de l'adaptació ràpida a la nova dinàmica de la koiné mediterrània siguin tot aquest seguit d'àmfores de mida petita que proliferen arreu, com també les produccions ebusitanes. El fenomen eivissenc no és nou; de fet és una comunitat que arrossega mil anys d'adaptació a les circumstàncies que l'envolten. És el paradigma de l'adaptació.

No voldríem acabar sense deixar de comentar una reflexió final dels autors. «Els abocadors, en resum, aporten una imatge fiable, però a la vegada ambigua, de les condicions de circulació i consum de productes de l'època i de les seves relacions amb l'hàbitat. [...] En aquest mateix context, és igualment perillós analitzar aquesta evidència per avaluar la riquesa o pobresa global de la comunitat o per qualificar el període». És evident que això és així (problemes a l'hora d'interpretar quina ha estat la seva formació, identificació de la residualitat, etc.), però també ho és que la població establerta guarda relació amb els abocadors i que els abocadors contenen un material ceràmic (contenidors i béns de consum directe) que prové d'ultramar i que hi ha arribat perquè hi ha una població susceptible de servir-se'n i que és la que incentiva els comerciants a arribar als mercats. Per tant, el material arqueològic (contenidors i béns de consum) que prové dels abocadors sí que és un indicador per a determinar la dinàmica d'aquesta població com a consumidora d'aquests

productes. Una població que defineix un model d'habitació molt diferent de la *Iluro* clàssica i que, contràriament a allò que creuen els autors, no seria de baixa densitat, sinó que probablement registraria un volum de població superior al de la ciutat anterior. Una altra cosa serà la quantificació d'allò que realment representen aquests productes en termes de quantitat i, per tant, de capacitat de la població per a adquirir el producte. Un cop més la potència del mètode arqueològic entra en debat.

Tot plegat serveix perquè els autors facin una síntesi final referent a allò que arribarà a ser l'antiga ciutat d'*Iluro* durant l'Antiguitat tardana. És un capítol on es prenen tots els factors de ruptura i els de continuïtat (alguns dels quals ja hem comentat), en un intent d'arribar a entreveure quin podria ser l'aspecte que tindria el nou nucli habitat i, sobretot, quina en seria la dinàmica. En conjunt es tracta d'un exercici de reflexió exemplar que hauríem de poder aplicar a tots els nuclis habitats durant l'Antiguitat tardana i que ens permetria, molt probablement, anar més lluny en el nostre coneixement d'una etapa de la nostra història que fins ara desafia i posa a prova els avenços de la ciència arqueològica.

Què passa més enllà del segle VII? És la gran incògnita arqueològica.

El llibre entra dins d'allò que podríem anomenar un model per a l'estudi de la dinàmica urbana a l'Antiguitat tardana, basat en una anàlisi rigorosa del material ceràmic contingut en els dipòsits arqueològics localitzats en els antics centres urbans d'època republicana; un model aplicat a *Tarraco* per diferents autors (Aquilué, Macias, Remolà).

Josep M. Gurt i Esparraguera

GURT ESPARRAGUERA, Josep M., BUXEDA I GARRIGÓS, Jaume i CAU ONTIVEROS, Miguel Ángel (eds.), *LRCW I Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry*, BAR International Series n. 1340, Oxford, 2005, 736 p.

No es exagerado afirmar que, en las últimas décadas, los estudios dedicados a la cultura material de la antigüedad tardía y, en particular, a sus producciones cerámicas, han experimentado un desarrollo acelerado. Este fenómeno se ha traducido en una auténtica explosión de títulos que, con diversa extensión y profundidad, abarcan todas las posibilidades de análisis: desde las monografías de excavación, en las que se describen los repertorios asociados a las formas de vida y trabajo de un asentamiento, hasta las síntesis regionales que abordan cuestiones relacionadas con los mecanismos económicos, culturales y políticos que impulsaron la creación de unos circuitos de intercambio de alcance mediterráneo. Este interés creciente por la cerámica refleja la conciencia de la importancia de este tipo de documentación para plantear cuestiones de carácter histórico; baste citar, como ejemplo,